

STANISŁAW ZAWADZKI

<https://orcid.org/0000-0001-5143-9409>

Uniwersytet Warszawski

DOCHODOWOŚĆ EKONOMII KRÓLEWSKICH W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU*

Zarys treści: Artykuł jest poświęcony dochodom monarszym z ekonomii królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego: szawelskiej, olickiej, grodzieńskiej, brzeskiej, kobryńskiej i mohylewskiej. Zostały one przedstawione na podstawie czynszu zapisanego w kontraktach dzierżawnych z drugiej połowy XVII w. Scharakteryzowano także system kontroli dzierżawców, czyli rewizji. Druga część artykułu dotyczy zniszczeń w ekonomiach i leśnictwach ekonomii grodzieńskiej spowodowanych wojnami z Moskwą i Szwecją, które znacząco wpłynęły na spadek dochodowości dóbr stołowych litewskich.

The content outline: The article is devoted to the monarch's income from the royal estates of the Grand Duchy of Lithuania: Šiauliai, Alytus, Grodno, Brest, Kobrin, and Mogilev. They are presented based on rent recorded in the lease contracts from the second half of the seventeenth century. The text also describes a system of tenant control, the so-called revision. The second part of the article deals with damages to estates and forestry in the Grodno region caused by the wars with Moscow and Sweden, which significantly reduced the profitability of the Lithuanian "table estates".

Słowa kluczowe: dobra stołowe, ekonomie królewskie, Grodno, Mohylew, Olita, Szawle, Brześć, Kobryń

Keywords: table estates, royal economies, Grodno, Mogilev, Alytus, Šiauliai, Brest, Kobrin

* Materiały do pracy były zbierane w ramach grantu NCN „Opus” pt. „Rola wypasu zwierząt gospodarskich w kształtowaniu lasów Puszczy Białowieskiej w ostatnich pięciu stuleciach”, nr UMO-2013/09/B/NZ9/02374. Kwerendy archiwalne w latach 2019–2022 były finansowane z grantu NCN „Preludium” pt. „Ekonomie królewskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1780–1795”, nr UMO-2018/29/N/HS3/00775.

Ekonomie królewskie w całym okresie ich istnienia (1589–1795) doczekały się niewielu opracowań. Autorzy dziejów gospodarczych chętniej zajmowali się starostwami (wyraźnie zaznaczając, że ekonomie, jako coś odrębnego, nie znajdują się w polu ich zainteresowania) lub dobrami prywatnymi niż domeną monarszą¹. Czasem tematyka ekonomii znajdowała się gdzieś w wątku pobocznym, jak u Anny Sucheni-Grabowskiej², która jest także autorką hasła „ekonomie” w *Encyklopedii gospodarczej Polski do 1945 r.*³ Kwestie genezy oraz dochodowości ekonomii królewskich na Litwie za panowania pierwszych dwóch Wazów stały się przedmiotem badań Anny Filipczak-Kocur piszącej o skarbowości Rzeczypospolitej w tym okresie⁴. Znaczny wkład w badania nad genezą dóbr stołowych miał także Władysław Pałucki, a ogólny zarys ich funkcjonowania w polsko-litewskim modelu ustrojowym nakreślił Franciszek Leśniak⁵. Wybranymi zagadnieniami w ekonomiach litewskich w XVII w. zajmowali się Leonid Żytkowicz, Jan Jurkiewicz, Jerzy Ochmański i Roman Rybarski⁶, a w XVIII w. Małgorzata Moroz, Andrzej Buczyło, Przemysław Borowik oraz wspólnie Witold Kula i Janina Leskiewiczowa⁷.

¹ M. Kowalski, *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013; T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

² A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*, KH, t. 80, 1973, nr 1, s. 3–19.

³ *Taż*, *Ekonomie*, w: *Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 155–157.

⁴ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006.

⁵ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974; F. Leśniak, *Zarys problematyki dóbr stołu królewskiego w Koronie i na Litwie (koniec XVI–XVIII wieku)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne” 20, 1999, nr 203, s. 29–44.

⁶ L. Żytkowicz, *Z dziejów gospodarki czynszowej na Żmudzi w XVI–XVIII w. Rzekoma reforma ekonomii szawelskiej w 1640 r.*, w: *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, C. Kukło, Lublin 1987, s. 95–118; J. Jurkiewicz, *Czynsz i pańszczyzna w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII – pierwszej połowie XVIII w.*, w: *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII – pierwsza XVIII w.)*, Wrocław 1991, s. 22–51; J. Ochmański, *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, RDSG, t. 19, 1957, s. 45–88; R. Rybarski, *Skarb i pieniądź za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, [ed. i przyg. tekstu A. Gajewski], Oświęcim 2015.

⁷ M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna” 13, 1998, nr 1, s. 15–29; A. Buczyło, *Chłopi we wsiach królewskich guberni łomaskiej w świetle inwentarza z 1789 roku*, w: *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. D. Michaluk,

Ekonomie litewskie w XVIII w. były obiektem badań Edwarda Stańczaka i Stanisława Kościalkowskiego⁸. Ekonomiami litewskimi zajmuje się także autor niniejszego tekstu⁹. Dobra stołowe na obszarze współczesnej Litwy, czyli ekonomie szawelska i olicka, znalazły się w kręgu badań historyków litewskich: Maurycjusza Griškevičiusa, Augustinasa Janulaitisa, Antanasa Tyli, Juozasa Jurginisa oraz Ernestasa Vasiliauska¹⁰. Ekonomie białoruskie w XVII i XVIII w., obok innych królewszczyzn na obszarze współczesnej Białorusi, stały się przedmiotem pracy doktorskiej Iriny Kiturki¹¹. Jednak wszystkie te publikacje nie wyczerpują tematu, ponieważ pojawiają się wciąż inne źródła rzucające na te kwestie nowe światło, a historycy litewscy i białoruscy zajmują się

Ciechanowiec–Warszawa 2019, s. 85–104; P. Borowik, *Ile miasteczek naprawdę istniało w ekonomii grodzieńskiej w okresie zarządu Antoniego Tyzenhauza?*, w: *Małe miasta. Historia i współczesność*, red. M. Zemło, P. Czyżewski, Supraśl 2001, s. 74–79; tenże, *Powinności roboce mieszczan Ekonomii Grodzieńskiej*, w: *Małe miasta. Elity*, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 467–479; tenże, *Rozplanowanie miasteczek w ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 35–50; tenże, *Skidel w II poł. XVII i w XVIII w.*, w: *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, s. 33–39; W. Kula, J. Leskiewiczowa, *Źródła do dziejów powstania chłopów szawelskich w 1769 r.*, „Teki Archiwalne” 5, 1957, s. 228–333.

⁸ E. Stańczak, *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973; S. Kościalkowski, *Doniesienie o stanie ekonomii szawelskiej*, „Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1, 1907, s. 151–154; tenże, *Ze studjów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie” 5, 1914, s. 1–92; tenże, *Antoni Tyzenhauz – podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn 1970.

⁹ S. Zawadzki, *Gospodarowanie ekonomiami królewskimi w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle kontraktów dzierżawnych z II poł. XVII w.*, Warszawa 2021, praca doktorska obroniona na Wydziale Historii UW; tenże, *Kobiety w kontraktach na królewskie dobra stołowe w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w II poł. XVII w.*, w: *Słowianie, my lubim... KOBIECY*, red. P. Borowiak, M. Urban, K. Urbańska, Poznań 2019, s. 161–166; S. Zawadzki, G. Zawadzki, *Puszcze w ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVII w. – zarządzanie i eksploatacja*, „Rocznik Lituanistyczny” 7, 2021, s. 155–184.

¹⁰ M. Griškevičius, *Šiaulių ekonomijos pirmiau karaliaus stalo dvarų istorinis aprašymas*, „Mūsų senovė” 1, 1922, nr 4–5, s. 809–865; A. Janulaitis, *Powstanie włościan szawelskich w roku 1769*, tłum. z lit., Wilno 1921; A. Tyla, *XVI–XVIII a. Alytaus ekonomijos valdymas*, w: *Alytaus miesto ir apylinkių istorijos bruožai*, red. D. Leščinskienė i in., Vilnius 1989, s. 9–22; J. Jurginis, *Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais*, Vilnius 1972; E. Vasiliauskas, *The Development of Towns of the Šiauliai Crown Estate from the 16th to the 18th Century*, „Archaeologia Baltica” 16, 2011, s. 72–103.

¹¹ I. Кітурка, *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст. Палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, Grodno 2003, praca doktorska obroniona w Instytucie Studiów Podyplomowych Grodzieńskiego Państwowego Uniwersytetu im. Janki Kupały (składam serdeczne podziękowania Autorce za udostępnienie tekstu doktoratu).

przede wszystkim dobrami stołowymi zlokalizowanymi na obszarach ich współczesnych państw, nie dostrzegając złożoności zagadnienia ekonomii litewskich jako całości. Tematyka dóbr stołowych na Litwie w drugiej połowie XVII w. nie doczekała się jak dotąd opracowania.

Główną bazę źródłową niniejszej pracy stanowi 70 kontraktów dzierżawnych na ekonomie królewskie w Wielkim Księstwie Litewskim z lat 1657–1696: szawelską, olicką, grodzieńską, brzeską, kobryńską i mohylewską. Dodatkowo wykorzystano inwentarze i rewizje ekonomii oraz uniwersały i reskrypty królewskie. Większość źródeł pochodzi z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Narodowego w Krakowie, ale także z Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Muzeum Okręgowego w Suwałkach, Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego (Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей), Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka), Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka), Rosyjskiej Biblioteki Narodowej im. Sałtykowa-Szczedriny w Petersburgu (Российская национальная библиотека), Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського) oraz archiwów historycznych w Wilnie, Mińsku, Kijowie, Petersburgu i Moskwie.

Rewizje ekonomii

W drugiej połowie XVII w. ekonomie królewskie na Litwie były puszczone przez władcę w dzierżawę różnym dostojnikom na podstawie kontraktów, które zawierały zapisy o prawach i obowiązkach obu stron oraz o wysokości czynszu dzierżawnego. W badanym okresie większość kontraktów była zawierana na 3 lata. Czynsz dzierżawny w kontraktach był zapisywany w okresie rocznym, przy czym mógł być rozłożony na dwie (24 czerwca i 1 lub 6 stycznia) lub – rzadziej – na cztery raty (1 lipca, 1 października, 1 stycznia, 1 kwietnia). Kontrakty zaczynały się w połowie roku, czyli w dniu św. Jana Chrzciciela (24 czerwca)¹²,

¹² AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię szawelską, 1657 r., k. 203; tamże, sygn. 79, Kontrakt na ekonomię olicką, 1696 r., k. 53; AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AWR), dz. X, sygn. 275, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1666 r., k. 11; tamże, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1669 r., k. 17; Kontrakt na ekonomię brzeską 1670, ANK, Archiwum Sanguszków (dalej: AS), sygn. 187, k. 31.

choć istnieje zapis umowy dzierżawnej ekonomii szawelskiej z 1645 r., która zaczyna się w dniu św. Wojciecha (23 kwietnia)¹³. Wysokość opłaty dzierżawnej wynikała z dochodowości ekonomii, szacowanej podczas rewizji. W niektórych przypadkach w grę mogła wchodzić także polityka – stronnikom dworu obniżano opłaty, a przeciwnikom podwyższano. Jednak w większości przypadków decydował rachunek ekonomiczny. Z założenia rewizje powinny odbywać się co 3 lata, czyli przy wygasaniu każdego kontraktu, żeby na tej podstawie obniżyć lub podwyższyć czynsz. W obliczu zawirowań wojennych drugiej połowy XVII w. odbywały się one o wiele rzadziej, np. znamy daty rewizji ekonomii mohylewskiej w 1648, 1667, 1671 i 1682 r.¹⁴ Jak widać, w tym przypadku okres bez kontroli trwał prawie 20 lat (jednak należy uwzględnić 10-letnią okupację moskiewską). Niewykluczone jednak, że informacja o odbytej rewizji nie została odnaleziona lub nie zachowała się do naszych czasów. Przykładowo Stanisław Kościałkowski przed 1914 r. oglądał w Archiwum Głównym Warszawskim dwie rewizje ekonomii olickiej, które nie zachowały się do naszych czasów: z lat 1663–1664 (czyli po zabójstwie Wincentego Gosiewskiego) oraz z 1686 r. (po śmierci Krzysztofa Paca)¹⁵. Znana jest też rewizja ekonomii szawelskiej z 1648 r., olickiej z 1649 r., grodzieńskiej z 1651 r., kobryńskiej z 1667 r., brzeskiej z 1668 r. oraz leśnictw persztuńskiego i przelomskiego z 1668 r.¹⁶ Zbieżność dat wspomnianych rewizji ekonomii mohylewskiej, brzeskiej i kobryńskiej nie była przypadkowa. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że po wyzwoleniu wszystkich ekonomii spod okupacji moskiewskiej Jan Kazimierz polecił dokonać ich rewizji. Decyzja taka zapadła najpewniej

¹³ Российский государственный архив древних актов, Москва (dalej: RGADA), Metryka Litewska (dalej: ML), f. 389, op. 1, nr 121, Kontrakt na ekonomię szawelską, 1645 r., k. 18v–19.

¹⁴ *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855, s. 39; Vilniaus universiteto biblioteka (dalej: VUB), Rankraščių skyrius (dalej: RS), f. 67, op. 1286, Uniwersał komisarzy królewskich do ekonomii mohylewskiej, 1675 r., k. 1; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1670 r., k. 62; tamże, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1683 r., k. 361.

¹⁵ S. Kościałkowski, *Ze studjów...*, s. 80; VUB, F102-406, Wypis z rewizji ekonomii olickiej z 1663/1664, s. 7.

¹⁶ *Rachunki podskarbstwa litewskiego...*, s. 40; AGAD, AWR, dz. XXV, sygn. 2869, Rewizja ekonomii olickiej generalna, 1649 r., k. 1; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (dalej: NGAB), f. 1882, op. 1, nr 1, Rewizja ekonomii grodzieńskiej, 1651 r., k. 1; VUB, RS, f. 4-(A1743) 34321, Rewizja ekonomii kobryńskiej, 1679 r., k. 94; NGAB, f. 1928, op. 1, nr 36, Rewisia z inwentarzem ekonomii brzeskiej, zamku, miast, folwarków i wszystkiej włości do niej należącej, 1668 r., k. 1; Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Zbiór Falka, sygn. 9F, Inwentarz leśnictw persztuńskiego i przelomskiego, 1668 r., k. 1.

po 1664 r. Podobnie rewizje ekonomii szawelskiej, olickiej i grodzieńskiej z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVII w. wskazują, że ówczesna kontrola musiała objąć także inne dobra stołowe litewskie, zwłaszcza że dysponujemy też inwentarzem leśnictwa nowodworskiego z 1650 r.¹⁷ Miało to związek z rozpoczęciem panowania ostatniego polskiego Wazy. W Metryce Litewskiej zachował się ślad zlecenia przez Jana Kazimierza w 1649 r. dokonania rewizji w ekonomiach: brzeskiej, kobryńskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej i szawelskiej (zlecenie musiało także dotyczyć olickiej, skoro posiadamy jej rewizję)¹⁸.

Na mocy konstytucji sejmu koronacyjnego z 1676 r. w końcu lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych XVII w. pełnomocni komisarze dokonali rewizji wszystkich ekonomii litewskich¹⁹. Zaczęli od ekonomii kobryńskiej oraz leśnictw persztuńskiego i przełomskiego (1679), ekonomii grodzieńskiej (1679–1680) i brzeskiej (1680), kończąc na ekonomiach mohylewskiej i szawelskiej (1682) oraz olickiej (1686)²⁰. Jak podaje Stanisław Kościałkowski, rewizja ekonomii grodzieńskiej opóźniła się o kilka lat z powodu śmierci jednego z rewizorów²¹. Rewizje nie zawsze były przeprowadzane rzetelnie, o popełnianych w ich trakcie omyłkach pisał król w kontrakcie na ekonomię brzeską z 1685 r.²² Zatem mamy trzy udokumentowane okresy przeprowadzania rewizji: lata 1648–1651, 1667–1671 oraz 1679–1686.

¹⁷ NGAB, f. 1882, op. 1, nr 1, Inwentarz leśnictwa nowodworskiego, 1650 r., k. 171–191.

¹⁸ RGADA, ML, f. 389, op. 1, nr 124, Revisia do ekonomiej brzeskiej de data VIII mar 1649, 1649 r., k. 20v; tamże, Revisia do ekonomiej kobryńskiej i grodzieńskiej die XI marcy 1649, 1649 r. k. 25v; tamże, Do rewizorów, aby w ekonomiach WXL revizią prowentów odprawili, 1649 r., k. 82; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus viduryis*, Vilnius 2012, s. 177, 179.

¹⁹ VL, t. 5, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 189–190.

²⁰ VUB, RS, f. 4-(A1743) 34321, Rewizja ekonomii kobryńskiej, 1679 r., k. 1; AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. 1/11, Generalna leśnictwa persztuńskiego rewizja, 1679 r., k. 1; tamże, Generalna leśnictwa przełomskiego rewizja, 1679 r., k. 28; Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, КР, sygn. 31106, Rewizja ekonomii grodzieńskiej, 1680 r., k. 1–2; Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej: LVIA), f. 11, op. 2, nr 1454, Rewizja ekonomii brzeskiej, 1680 r., k. 1; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1683 r., k. 361; AGAD, AWR, dz. XXV, sygn. 4164, Rewizja ekonomii szawelskiej, 1682 r., k. 1; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię olicką, 1686 r., k. 478; LVIA, f. 11, op. 2, sygn. 201, Registr dokumentów, Inwentarzów i Komisyyji vigore Dekretu Sądów JKM Zadwornych Assesorskich, 1784, k. 1.

²¹ S. Kościałkowski, *Ze studjów...*, s. 43.

²² ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1685 r., k. 458.

Tabela 1. Dochodowość ekonomii litewskich w drugiej połowie XVII w. (w zł)

Rok	Ekonomie					
	szawel- ska	olicka	gro- dzieńska	brzeska	kobryń- ska	mohy- lewska
1650	56 000	20 000	40 000	55 000	31 000	150 000
1657	50 000 [3]	–	–	25 942,33 [3]	20 000 [3]	–
1660	–	–	–	20 000 [2]	–	–
1662	–	–	20 000 [3]	25 000 [3]	–	–
1664	–	10 000 [6]	–	–	–	33 333,10 [3]
1665	–	–	–	–	10 000 [1]	–
1666	–	–	–	18 000 [3]	20 000 [3]	–
1667	–	–	–	–	–	39 000 [3]
1668	–	–	20 000 [3]	–	15 000 [4]	–
1669	–	–	–	18 000 [3]	–	50 000 [1]
1670	–	10 000 [3]	20 000 [3]	20 000 [1]	–	–
1672	–	–	–	20 000 [3]	–	35 000 [3]
1676	–	–	–	20 000 [3]	18 000 [3]	45 000 [3]
1677	–	11 000 [3]	–	–	–	–
1680	–	11 000 [3]	–	–	–	45 000 [3]
1682	–	–	–	21 280 [3]	–	–
1683	–	11 000 [3]	–	–	–	60 000* [?]
1685	–	22 000* [1]	–	20 601,04 [3]	20 000 [3]	–
1686	–	25 000 [3]	–	–	–	–
1691	–	–	–	–	26 300 [3]	–
1694	–	–	–	–	26 300 [3]	–
1696	–	20 000 [3]	–	–	–	–
Średnio (1657–1696)	50 000	15 000	20 000	20 882,34	19 450	43 904,73

Legenda: * – nowa, wyższa kwota po rewizji ekonomii; [] – liczba lat kontraktu.

Oprac. własne na podstawie kontraktów dzierżawnych na ekonomie litewskie: ANK, AS, sygn. 187, k. 69–81, 96–102, 107–110, 211–213, 219–222, 229–231, 249–250, 306–308, 345–352, 361–366, 387–390, 455–462, 467–469, 477–479; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, k. 203–212, 257–258, 264–269, 296–299, 306–307, 315–324, 338–341, 367–371, 384–389, 396–402; tamże, sygn. 79, k. 1–1v, 43–43v, 53–53v; AGAD, AWR, dz. X, sygn. 275, k. 33–39; *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855, s. 16–17.

Dochód z ekonomii

Tabela 1 przedstawia wysokość czynszu dzierżawnego na ekonomie zawartego w kontraktach. Dla porównania zamieszczono w niej również dane z 1650 r., jako najbardziej reprezentatywne spośród dostępnych danych za lata 1648–1651²³. Wysoki dochód z ekonomii mohylewskiej w 1650 r., jak zauważył Jan Jurkiewicz, był wynikiem zmian w powinnościach poddanych wprowadzonych przez dzierżawcę mohylewskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego Mikołaja Kiszkę. Wydatne podniesienie czynszu włościanom ekonomicznym umożliwiło zwiększenie dochodów królewskich²⁴.

Średni dochód skarbu królewskiego z ekonomii litewskich w drugiej połowie XVII w. wynosił ok. 120 tys. zł. Przy obliczeniach nie wzięto pod uwagę ekonomii szawelskiej, ponieważ została ona zastawiona w 1661 i aż do 1764 r. nie generowała dochodu. Jednak król otrzymywał ze skarbu Rzeczypospolitej ekwiwalent za pozbawienie dochodu z Szawli w rocznej wysokości 40 tys. zł²⁵, czyli kwotę o wiele niższą niż opłaty dzierżawne pobierane w przeszłości z tej ekonomii. Do owych 120 tys. zł dochodu należy zatem dodać 40 tys. zł za ekonomię szawelską oraz dochód z leśnictwa ekonomii grodzieńskiej. Do śmierci Ludwiki Marii w 1667 r. leśnictwo sokólskie pozostawało w jej gestii jako oprawa królowej, z kolei leśnictwa przelomskie i persztuńskie zostały w 1667 r. przekazane kamedułow wigierskim (ale do końca życia dotychczasowego dzierżawcy – 1682 r. – był płacony czynsz), leśnictwo białowieskie powróciło z bliżej nieokreślonego zastawu dopiero na początku lat osiemdziesiątych XVII w. Tylko leśnictwo nowodworskie przez cały badany okres generowało dochody. Leśnictwo sokólskie średnio przynosiło dochód 10 tys. zł, persztuńskie, przelomskie i nowodworskie razem 8 tys. zł, białowieskie – 8 tys. zł²⁶.

²³ *Rachunki podskarbstwa litewskiego...*, s. 16–17.

²⁴ J. Jurkiewicz, dz. cyt., s. 28.

²⁵ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, f. 17-68, Zastawa Oeconomiej Szawelskiej, Zapewnienie wykupna Oeconomiej Szawelskiej i prowisia JKM za intratę onej, 1661 r., k. 1–2v; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Київ, Potrzeby Rzptej WXL, które na przyszłym Sejmie an 1670 die 5 Marty zaczynającym się mają być prowidowane, 1669 r., f. 1, nr 5953, k. 471.

²⁶ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na leśnictwa persztuńskie, przelomskie i nowodworskie, 1661 r., k. 243; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na leśnictwa persztuńskie, przelomskie i nowodworskie, 1669 r., k. 30; tamże, Kontrakt na leśnictwo białowieskie, 1680 r., k. 313; tamże, Kontrakt na leśnictwo białowieskie, 1683 r., k. 378; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1667 r., k. 366; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na leśnictwo sokólskie, 1682 r., k. 328; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 79, Kontrakt na leśnictwo nowodworskie, 1695 r., k. 51.

Roman Rybarski bezpodstawnie zatem uznał, że „lasy stanowią główną podstawę dochodów z ekonomii”²⁷.

W sumie z leśnictw ekonomii grodzieńskiej król otrzymywał więc ok. 26 tys. zł. Łączny średni dochód króla z ekonomii litewskich w badanym okresie można zatem szacować na 186 tys. zł. Należy poczynić tutaj zastrzeżenie, że jest to kwota, która wpływała do skarbu królewskiego, a nie rzeczywisty dochód ekonomii litewskich, który jest niemożliwy do oszacowania z powodu braku źródeł. Stopniowe odbudowywanie ze zniszczeń wojennych oraz lepsze zarządzanie doprowadziło do znacznego wzrostu dochodu z domeny monarszej na Litwie za panowania Jana Sobieskiego. Jeśli wziąć pod uwagę gospodarność i zapobiegliwość tego monarchy (które pod koniec życia zmieniły się w skąpstwo i chciwość), można lepiej zrozumieć tę poprawę – możliwe, że wspomniane cechy charakteru Jana III miały wpływ również na gospodarowanie ekonomiami²⁸.

Jak wynika z tabeli 1, kontrakty zawarte w 1657 r. mają wyższy czynsz dzierżawny niż umowy na tę samą ekonomię w kolejnych latach. Należy uznać, że przy ustalaniu opłaty kierowano się bardziej dochodowością ekonomii sprzed okresu wojen niż rzeczywistymi zniszczeniami. Było to o tyle uzasadnione, że w czasie trwania wojny ustalenie realnego poziomu zniszczeń było niemożliwe. Po zakończeniu działań zbrojnych i rozpoznaniu zakresu zniszczeń dochodowość ekonomii, a co za tym idzie także opłaty dzierżawne, zostały urealnione. Co w praktyce oznaczało ich obniżkę.

Na przykładzie ekonomii mohylewskiej widać, że rewizja wpływała na zmianę wysokości czynszu. Po rewizji 1667 r. opłata wzrosła z 39 tys. zł do 50 tys. zł, następnie po 1671 r. – została obniżona do 35 tys. zł, wreszcie po 1682 r. – osiągnęła poziom 60 tys. zł. Z tabeli 1 wynika, że po rewizjach z lat osiemdziesiątych XVII w. czynsze we wszystkich ekonomiach wzrosły, co dobitnie ukazuje związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy rewizją a kontraktem. Największe dochody przynosiła ekonomia mohylewska, natomiast rentowność pozostałych była zbliżona, oscylując wokół 20 tys. zł rocznie. Wątpliwości budzi zwłaszcza dochodowość ekonomii brzeskiej. Niewątpliwie została ona bardzo silnie dotknięta zniszczeniami wojennymi, ale wydaje się, że utrzymując się tak niski czynsz (niemal 1/3 wysokości opłat przedwojennych)

²⁷ R. Rybarski, dz. cyt., s. 495.

²⁸ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, Warszawa 1983, s. 389; U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1999, s. 136, 141.

nie jest odzwierciedleniem realnego stanu tych dóbr. Nie można wykluczyć, że tak niski czynsz był utrzymywany celowo z bliżej nieokreślonych powodów.

Biorąc pod uwagę badania Anny Filipczak-Kocur dotyczące finansów litewskich w pierwszej połowie XVII w., należy zadać pytanie, jaką część z kwoty zapisanej w kontrakcie król realnie otrzymywał do swego skarbu. Na obniżenie dochodu miały wpływ zniszczenia ekonomii przez wojska własne i cudze oraz nieurodzaje pociągające za sobą zgodę władcy na częściowe umorzenia czynszu (tzw. defalka). Dochód zmniejszały też stałe wydatki na kościoły, cerkwie, szpitale czy pensje dla urzędników. Dane zebrane przez badaczkę w przypadku ekonomii szawelskiej wskazują, że pod koniec panowania Zygmunta III do skarbu królewskiego wpłynęło odpowiednio: w 1625 r. – 67% umówionej kwoty, w 1626 – 39%, 1627 – 68%, 1628 – 62%, 1629 – 0%, 1630 – 70%, a w 1631 – 81%²⁹, średnio 53%. Brak danych nie pozwala prześledzić rzeczywistych dochodów z ekonomii litewskich w drugiej połowie XVII w. Jednak sytuacja społeczno-gospodarcza była gorsza niż w latach dwudziestych i trzydziestych XVII w., należy więc przypuszczać, że realny dochód królewski był znacznie niższy niż kwoty zapisane w kontraktach.

Ekonomie a działania zbrojne

Wojny drugiej połowy XVII w. odcisnęły silne piętno na ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dobra te były rabowane, a mieszkańcy mordowani przez armie najeźdźcze – często wycinani w pień byli mieszkańcy całych miejscowości, łupione przez wojska litewskie, wreszcie sprytni sąsiedzi uszczuplali ich granice, korzystając z panującego zamętu, a zasoby leśne były gospodarowane rabunkowo.

Pierwsze zniszczenia, które mogły mieć wpływ na wysokość zysków z ekonomii litewskich, dotyczą 1648 r., kiedy oddziały kozackie pustoszyły nie tylko Ukrainę, ale także południową część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zniszczenia objęły południową część ekonomii mohylewskiej. W 1649 r. Jan Kazimierz wyrzucał mieszkańcom tamtejszego miasteczka Czerekowa, że „Kozaków swawolnych do siebie przyjęli” i razem z nimi plądrowali okoliczne wsie, a nawet podjęli próbę zdobycia

²⁹ A. Filipczak-Kocur, *Kopiarz kancelarii podskarbińskiej Stefana Paca (1630–1634)*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Siedlce 2009, s. 52–53.

samego Mohylewa³⁰. W lipcu tego samego roku Janusz Radziwiłł skarżył się na mieszkańców Mohylewa, że odmówili przysłania żywności wygłodzonemu wojsku litewskiemu, zarzucając im „niezyczliwość” dla ojczyzny oraz „że niektórzy z pośrodku Was jawnymi się być zdrajcami pokazują”³¹. Z kolei w 1649 r., na wyraźne żądanie Janusza Radziwiłła³², Jan Kazimierz nakazał wydanie z ekonomii mohylewskiej żyta, owsa, jęczmienia i słoniny na potrzeby stacjonującej nieopodal armii Janusza Radziwiłła, a w następnym roku zarządził „kolektę sześć złotych na wojsko WKsL z dóbr stołowych”³³.

Kozacy poczynili również szkody w ekonomii kobryńskiej. W 1648 r. pułk dragonów Wincentego Gosiewskiego został zniesiony przez kozacki pułk Hładki w okolicy Kobrynia³⁴. Pobyt buntowników w ekonomii kobryńskiej musiał łączyć się z morderstwami, grabieżami i pożogą. Jedyny odnotowany pożar stołecznego miasta w drugiej połowie XVII w. miał miejsce w 1655 r., brak jednak szczegółów dotyczących tego wydarzenia³⁵.

Wiemy także, że okoliczni „chłopi rebelianci” spalili folwark we wsi Zburaz w kluczu poleskim ekonomii brzeskiej, a także folwark gierszowski w kluczu rzeczyckim tejże ekonomii³⁶. Musiało tam dochodzić również do innych tego typu zniszczeń, skoro król nakazał swoim

³⁰ RGADA, ML, f. 389, op. 1, nr 123, Uniwersał Jana Kazimierza do mieszkańców Czerekowa, 1649 r., k. 13–13v; tamże, Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie wójtostwa czausowskiego dla Michała Kazimierza Półpięty, 1649 r., k. 90–90v.

³¹ Uniwersał Janusza Radziwiłła do mieszkańców Mohylewa, 1649 r., w: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655*, cz. 1: *Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A.A. Majewski, D. Milewski, Warszawa 2019, s. 90–91.

³² Janusz Radziwiłł do Kazimierza Leona Sapiehy, 1649 r., w: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655*, cz. 2: *Listy*, oprac. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A.A. Majewski, D. Milewski, M. Nagielski, Warszawa 2020, s. 73; Janusz Radziwiłł do Kazimierza Leona Sapiehy, 1649 r. w: tamże, s. 83.

³³ Jan Kazimierz do Gedeona Michała Tryzny, 1649 r. w: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła...*, cz. 1, s. 161–162; Gedeon Michał Tryzna do Janusza Radziwiłła, 1650 r., w: tamże, s. 415 (cyt.).

³⁴ RGADA, ML, f. 389, op. 1, nr 123, Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie Macieja Wierzbickiego, 1649 r., k. 17–17v; A. Przyboś, *Gosiewski Wincenty Aleksander Korwin*, w: PSB, t. 8, Wrocław 1959–1960, s. 344.

³⁵ A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska. Warszawa 2020, s. 203.

³⁶ RGADA, ML, f. 389, op. 1, nr 123, Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie nadania dla Jana Kedynga, 1650 r., k. 310–311v; RGADA, ML, f. 389, op. 1, nr 123, Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie nadania dla Jana Kazimierza Umiaszowskiego, 1650 r., k. 354.

komisarzom dokonania oceny skali strat. W wyniku tych prac czynsz dzierżawny został zmniejszony o prawie 12 tys. zł³⁷.

O pierwszych zniszczeniach w ekonomii grodzieńskiej dowiadujemy się już w lutym 1651 r. ze skargi złożonej przez Michała Gedeona Tryznę na ręce Janusza Radziwiłła. Sierżant Rawy z gwardii księcia Bogusława Radziwiłła „pod pretekstem ukazanego w Sokółce na kompaniją przystawstwa, krążąc z towarzystwem swym po ekonomiej grodzieńskiej i leśnictwach do niej należących, wielkie *excessa*, nieznośne szkody i gwałtowne poczyniwszy poddanym JKMści wiolencyje, a nie kontentując się naznaczonym sobie chlebem, nie tylko do przystawstwa swego nie idzie, ale z ostatniej prawie drąc ubogich chłopków skóry bez bojaźni Bożej, miłosierdzia i respektu żadnego ciemięży. Nie dość jeszcze na tym mając, tu do Grodna, wrzkomo dla sporządzania barwy i rynsztunków na piechotę, od tygodnia i dalej przyszedłszy pijaństwem, szarpaniem i zdzierstwem tak mieszczan jako i chłopów na targ przyjeżdżających i innemi swawoleństwy, których *abhorret animus* i wspomnieć, bawi się”. Podskarbi wielki litewski przypomniał również o uniwersale królewskim, który ekonomię tę „od żołnierza uwolnić raczył”³⁸. Reakcja hetmana polnego litewskiego była stanowcza i surowa. Swym uniwersałem zakazał krzywdzenia poddanych, łupiestwa i rozbojów, szczególnie w ekonomiach królewskich znajdujących się pod ochroną uniwersałów monarszych i hetmańskich. Nakazał dokonać aresztowania dwóch sierżantów, na których były największe skargi i stawienia ich przed obliczem hetmańskim. „Wszystkim zaś ukrzywdzonym dostateczną czyńcie satysfakcją, która by się i JM pan podskarbi akwietował i oni kontentować mogli”³⁹.

Po rozejmie dywilińskim (1619) i pokoju polanowskim (1634) wschodnia granica Wielkiego Księstwa Litewskiego przebiegała w odległości zaledwie 250 km od Moskwy. Taka sytuacja musiała wywoływać poczucie zagrożenia integralności i niezależności w państwie carów, budząc zrozumiały niepokój władców moskiewskich, którzy dążyli do rewizji granic i odzyskania Smoleńska wraz z okręgiem, kiedy tylko nadarzy się ku temu sposobność⁴⁰.

Trzynastoletnia wojna Rzeczypospolitej z Rosją toczona w latach 1654–1667 miała rozstrzygnąć, które państwo będzie sprawowało hegemonię w Europie Wschodniej. Wpisywała się w dążenia kolejnych

³⁷ *Rachunki podskarbstwa litewskiego...*, s. 11.

³⁸ Gedeon Michał Tryzna do Janusza Radziwiłła, 1651 r., w: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła...*, cz. 1, s. 471–472.

³⁹ Janusz Radziwiłł do Gotfryda Berka, 1651 r., w: tamże, s. 473.

⁴⁰ И.Б. Бабулин, *Смоленский поход и битва при Шепелевичих 1654 года*, Moskva 2018, s. 5.

władców moskiewskich do skupienia wszystkich ziem ruskich pod swoim panowaniem. Ich szczególne zainteresowanie budziła Ukraina. Wynikało to z przekonania, że Wielkie Księstwo Moskiewskie jest prawnopolitycznym następcą Rusi Kijowskiej. Konflikt pomiędzy Rzeczypospolitą a Moskwą podsycali dodatkowo różnice religijne. W rosyjskiej historiografii skupianie ziem ruskich przez Moskwę określa się mianem „moskiewskiej rekonkwisty”⁴¹.

Dobłą okazją dla interwencji rosyjskiej było powstanie Chmielnickiego i wyraźnie widoczne osłabienie Rzeczypospolitej, niemogącej uporać się z buntem chłopskim. Podpisana w styczniu 1654 r. ugoda rosyjsko-kozacka w Perejaślawiu, przewidująca przyłączenie Ukrainy do Rosji, była bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny Rzeczypospolitej ze wschodnim sąsiadem. W lecie 1654 r. na ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego z trzech stron wkroczyła armia rosyjska. Car próbując zjednać sobie mieszczaństwo i szlachtę, wydał uniwersał do ludności Wielkiego Księstwa, obiecując w nim nietykalność i opiekę w zamian za przejście na stronę rosyjską i złożenie przysięgi wierności⁴². Podobnej treści gramotę Aleksy Michajłowicz skierował do mieszkańców Mohylewa, obiecując i grożąc w razie sprzeciwienia się jego woli⁴³. Takie specjalne potraktowanie największego miasta na wschodniej Białorusi⁴⁴ wskazuje na jego szczególny status na pograniczu litewsko-moskiewskim. Wkroczenie wojsk moskiewskich na wschodnią Białoruś i zajęcie Mohylewa musiało łączyć się ze zniszczeniami i grabieżami znajdującej się tam włości ekonomicznej.

Nierozstrzygnięta bitwa pod Szklówem i klęska wojsk litewskich dowodzonych przez hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła pod Szepielewiczami otworzyły Rosjanom drogę do całej Litwy. W tej sytuacji mieszkańcy Mohylewa poddali miasto 3 IX 1654 r. W pierwszym roku wojny Rosja zajęła tereny litewskie leżące na północ od Dźwiny i na wschód od Berezyny. Od lutego do maja 1655 r. trwało nieudane oblężenie Mohylewa w ramach kontrofensywy zimowej wojsk litewskich⁴⁵.

⁴¹ Там же; Д.А. Безъев, *Украина и Речь Посполитая в первой половине XVII в.*, Moskva 2012, s. 176.

⁴² J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 37, 43–44.

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1407, оп. 1, nr 1, Gramota cara Aleksego Michajłowicza do mieszkańców Mohylewa, 29 VII 1654 r., k. 1.

⁴⁴ A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679), marszałek wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2017, s. 107.

⁴⁵ J. Morzy, dz. cyt., s. 39, 45, 46, 49–50, 53–54; A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński...*, s. 99.

Co zaskakujące, Konrad Bobiatyński ustalił, że wojsko moskiewskie w 1654 r. dokonało mniejszych zniszczeń w okolicach Mohylewa niż armia litewska tłumiąca rozruchy chłopskie w latach 1648–1649⁴⁶. Ślad po tym zachował się w korespondencji Janusza Radziwiłła z dzierżawcą mohylewskim, który uskarżał się na szkody wyrządzone w ekonomii przez chorągwie litewskie. W odpowiedzi hetman obiecał, że „na tych wszystkich, którzy poddanym ekonomiej mohylewskiej mimo wydane uniwersały ciężkimi byli, ekstendować będę animadwersyją, jeno WM nie tylko skargę szczególną donoś, ale i z dochodzeniem szkód i krzywd *iniuriatos* do obozu wyprawuj. [...] Jeśliby którzy z pacholików lub czeladzi zabiegi i przeszkody przez szarpaniny jakie czynili, tedy takich pojmuwszy, nie do orszańskiego grodu, któremu to nie należy, ale prosto do mnie odsyłać, gdzie prędsza daleko nad winnymi będzie egzekucyja”⁴⁷. Jednak we wrześniu 1650 r. Janusz Radziwiłł tak charakteryzował okolice Mohylewa: „prowiant łatwy, kraj żyzny, nieprzyjaciel ani żołnierz swój tam tak dalece nie powstał”⁴⁸. Można założyć, że hetman nie miał pełnej wiedzy.

W tym czasie wciąż nieokupowanym terenem Wielkiego Księstwa było województwo brzeskie, do którego przybywały oddziały litewskie z terenów zajętych przez Rosjan. Na trasach swoich przemarszów siały rabunek i zniszczenie, którego nie powstydziliby się nieprzyjaciel. Pod Brześciem zbierały się także wojska wojewody witebskiego Pawła Sapiehy. W wyniku kampanii 1655 r. Rosjanie zajęli całą Białoruś z wyjątkiem południowej części województwa nowogródzkiego oraz województwa brzeskiego. Od jesieni 1655 r. trwało nieoficjalne zawieszenie broni spowodowane agresją szwedzką na Rzeczpospolitą. Rosja 17 V 1656 r. wypowiedziała wojnę Szwecji, a po kilku miesiącach negocjacji zawarła 3 listopada dwuletni rozejm z Rzeczpospolitą w Niemieży⁴⁹. Zasięg okupacji moskiewskiej w ekonomiach królewskich na Litwie przedstawia mapa 1.

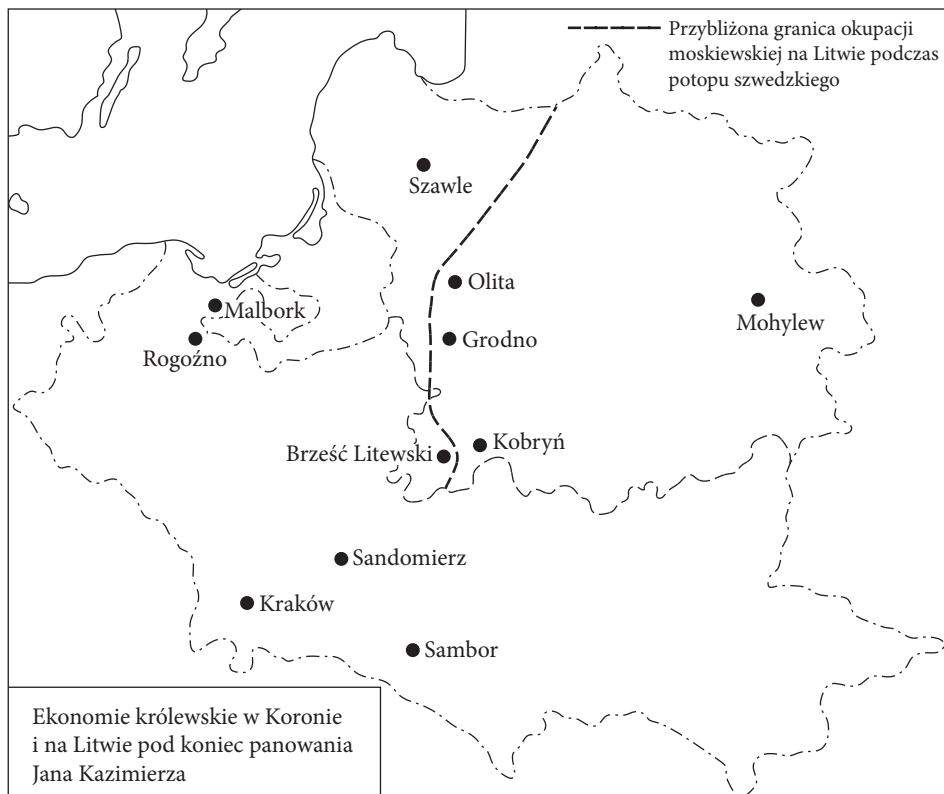
Podpisanie przez następcę Bohdana Chmielnickiego, Iwana Wyhowskiego, ugody z Rzeczpospolitą w Hadziaczu we wrześniu 1658 r. doprowadziło do zerwania rozejmu zawartego w Niemieży i wznowienie walk na froncie wschodnim. W latach 1658 i 1659 wojska litewskie zajęły

⁴⁶ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze 2004, s. 163.

⁴⁷ Janusz Radziwiłł do Stanisława Jana Szredzińskiego, 1651 r., w: *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła...*, cz. 1, s. 617.

⁴⁸ Janusz Radziwiłł do Jana Kazimierza, 1650 r., w: tamże, s. 380–381.

⁴⁹ J. Morzy, dz. cyt., s. 59, 60, 61–62.

Mapa 1. Przybliżona granica okupacji moskiewskiej w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w czasie potopu szwedzkiego; oprac. na podstawie: *Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 156.

większość Białorusi i Litwy, poza większymi miastami. Ofensywa rosyjska z jesieni 1659 r. doprowadziła do zajęcia w grudniu Grodna, a w styczniu 1660 r. twierdzy brzeskiej⁵⁰.

Od wejścia wojsk rosyjskich w 1654 r. do oswobodzenia w 1661 r. ekonomia mohylewska była teatrem różnych działań wojennych, obiektem pożogi, kradzieży, gwałtów, rabunku ludności, ustalania nowych stosunków pod okupacją oraz podziałów. Stołeczny Mohylew był obiektem ataków obu stron, co powodowało kolejne zniszczenia. Przeciągnięcie się prowadzonego przez Janusza Radziwiłła oblężenia Mohylewa do maja 1655 r., połączone z łupieniem okolicznych chłopów przez wojska litewskie, uniemożliwiło wiosenne zasiewy. Picie przez oblężonych w Mohylewie skażonej wody wywołało zarazę, która zdziesiątkowała mieszczan.

⁵⁰ Tamże, s. 69–70; A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński...*, s. 210.

Według różnych źródeł zmarło wówczas od 8 do 13 tys. mieszkańców miasta. Był to znaczący ubytek demograficzny. Z kolei oblegająca armia litewska zdewastowała i spaliła drewnianą zabudowę zajętej przez siebie części miasta⁵¹. W 1658 r. wojsko moskiewskie spaliło doszczętnie miasteczko Czausy, z kolei 6 lat później pożar pochłonął Mohylew – spaliło się całe miasto wraz z zamkiem⁵². Wobec faktu, że usunięcie najeżdżących wojsk objęło teren tejże ekonomii dopiero na samym końcu działań wojennych, obszar ten był jednym z najdłużej okupowanych części kraju, a co za tym idzie – najbardziej zdewastowanym.

W celu przecignięcia na swoją stronę Iwana Nieczaja, kozackiego pułkownika działającego na Białorusi, Jan Kazimierz nadał mu szlachectwo oraz dożywotnio dobra w ekonomii mohylewskiej: Czausy, Czerków oraz wójtostwa puchowskie i blachowickie. W celu pozyskania nowych sojuszników król nobilitował i nagradzał także innych przedstawicieli starszyny kozackiej. Szczęśliwie dla całości dóbr ekonomicznych Nieczaj wkrótce został schwytyany przez Rosjan i stracony za zdradę⁵³. Śmierć ta ocaliła ekonomię od uszczuplenia terytorialnego, ponieważ uczyniła nadania Jana Kazimierza bezprzedmiotowymi.

Mimo że załoga moskiewska i mieszczanie mohylewscy bronili się zacięcie przed wojskami Janusza Radziwiłła w 1655 r., to miastu udało się uzyskać przebaczenie królewskie: wszystkie te momenty „wieczną niepamięcią pokrywamy”⁵⁴. Była to nagroda za bohaterstwo mohylewian z lutego 1661 r.: „gdy wszystkich Moskalów w Mohilewie *in praesidio* będących wyciąwszy, dwóch wojewodów i starszyny Nam [...] oddali”⁵⁵. Na mocy przywileju Jana Kazimierza Mohylew otrzymał nowy herb – zamiast pojedynczej wieży ustanowionej przez Stefana Batorego⁵⁶ „trzy wieże w polu błękitnym, we szredniej wieży na wierzchu nad bramą Pogonia, niżej brama otwarta, w której rycerz zbrojny z dobytą szablą stoi. Na znak tej odwagi, która się wyżej mianowała. A mają się pieczętować czerwonym woskiem, tak jak Miasto Nasze Stołeczne Wileńskie”⁵⁷. Po utracie Smoleńszczyzny Mohylew stawał się miastem granicznym i król uprzywilejował je także po to, by „lepiej i mężniej

⁵¹ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna...*, s. 169, 180.

⁵² A. Karpiński, *Požary...*, s. 224.

⁵³ VL, t. 4, s. 318; J. Morzy, dz. cyt., s. 69–71.

⁵⁴ Архив Санкт-Петербургский Институт истории Российской академии наук (dalej: АСПБ ИИ РАН), Przywilej Jana Kazimierza dla Mohylewa, 1661 r., f. 114, III-56, k. 1; Biblioteka ZNiO, sygn. 243/2, Inwentarz ekonomii mohylewskiej, 1671 r., k. 5.

⁵⁵ АСПБ ИИ РАН, f. 114, III-54, Przywilej Jana Kazimierza dla Mohylewa, 1661 r., k. 1.

⁵⁶ Tamże, IV-13, Przywilej Stefana Batorego dla Mohylewa, 1578 r., k. 1.

⁵⁷ Tamże, III-54, Przywilej Jana Kazimierza dla Mohylewa, 1661 r., k. 1.

odpór nieprzyjacielowi dawać mogło⁵⁸. Sam Jan Kazimierz bawił w Mohylewie w kwietniu 1664 r.⁵⁹ O wcześniejszych zasługach mieszkańców miasta podczas prób zdobycia przez oddziały moskiewskie Smoleńska w latach 1632–1634 przypominał i Jan Kazimierz, i Władysław IV. Wówczas mohylewianie dostarczyli królowi żywność, działa, proch i kule, a na koniec także pieniądze⁶⁰.

Mohylew był w XVI–XVII w. prężnie rozwijającym się miastem kupieckim, czerpiącym zyski z pośrednictwa handlowego pomiędzy Rzeczpospolitą a Wielkim Księstwem Moskiewskim. Związki Mohylewa z Moskwą były w tym czasie silne przede wszystkim ze względów handlowych, a nie – jak utrzymuje historiografia rosyjska – etnicznych i religijnych. Kupcy byli zainteresowani wzmocnieniem powiązań handlowych z państwem carów i uzyskaniem przywilejów finansowych. Punktem zapalnym pomiędzy Rzeczpospolitą a mohylewianami były dążenia do włączenia tamtejszych cerkwi prawosławnych do Kościoła unickiego oraz nadzwyczajne podatki wprowadzone w 1653 r. w ekonomii mohylewskiej przez Janusza Radziwiłła. Skutkiem opisanych wyżej czynników było szybkie poddanie miasta armii moskiewskiej w 1654 r., zwłaszcza że Aleksy Michajłowicz obiecał zachować mieszczan przy ich własności oraz dotychczasowych prawach. Jednak codzienność życia pod jarzmem cara (morderstwa, represje, czynienie z poddanych niewolników) zmieniła nastroje w mieście na propolskie, co najdobitniej wyraziło się w powstaniu przeciwko garnizonowi rosyjskiemu i wydaniu Janowi Kazimierzowi trzech moskiewskich wojewodów w 1661 r.⁶¹

18 VIII 1655 r. Janusz Radziwiłł podpisał ze Szwedami ugodę kiejdańską, która przewidywała zajęcie Litwy przez wojska szwedzkie, przy uszanowaniu przywilejów i swobód szlacheckich oraz dóbr kościelnych. Wobec odstąpienia od Radziwiłła wojsk litewskich Szwedzi szybko przestali się z nim liczyć, zaczynając zachowywać się jak w podbitym kraju, łupiąc i rabując. Zajęta została Żmudź, powiaty: wilkomirski, upicki oraz częściowo brasławski i kowieński. Silny opór szlachty i chłopów oraz pomoc wojsk hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego

⁵⁸ Тамże.

⁵⁹ Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Jan Kazimierz do Bogusława Radziwiłła, 1664 r., f. 971, op. 65, ks. 30, k. 1–1v.

⁶⁰ АСПИИИ РАН, f. 114, III-25, Przywilej Władysława IV dla Mohylewa, 1633 r., k. 1; tamże, III-31, Przywilej Władysława IV dla Mohylewa, 1637 r., k. 1; tamże, III-45, Przywilej Jana Kazimierza dla Mohylewa, 1649 r., k. 1.

⁶¹ H. Sahanowicz, *Attitude of Belarus' Population to the Russian Army in the 17th Century*, w: *Belarus and Its Neighbors. Historical Perceptions and Political Constructs*, red. A. Łahwiniec, T. Čulickaja, Warszawa 2013, s. 28, 36–38.

doprowadziła do usunięcia Szwedów z Litwy w 1657 r., a z Kurlandii w 1659 r. Jednak w okolicy Żagor i Janiszek w ekonomii szawelskiej jeszcze we wrześniu 1659 r. toczyły się walki litewsko-szwedzkie. Walczące ze Szwedami oddziały litewskie dopuszczały się dotkliwych rabunków na okolicznych wsiach i folwarkach⁶².

Działania wojenne 1656 r. pokazały dobitnie, że pasmo łatwych zwycięstw Karola X Gustawa w Rzeczypospolitej skończyło się bezpowrotnie i utrzymanie w ryzach tak rozległego kraju będzie bardzo trudne, jeśli nie niemożliwe. W związku z tym 6 XII 1656 r. podpisano traktat w Radnot, na mocy którego miało dojść do rozbioru Rzeczypospolitej pomiędzy Karola X Gustawa, Jerzego II Rakoczego, Fryderyka Wilhelma, Bogusława Radziwiłła oraz Bohdana Chmielnickiego. Korona polska miała przypaść władcy Siedmiogrodu⁶³. Jednak wyprawa łupieska Rakoczego na Polskę zakończyła się kompromitacją i kapitulacją księcia siedmiogrodzkiego w lipcu 1657 r. pod Czarnym Ostrowem. Plany rozbioru Rzeczypospolitej nie zostały zrealizowane⁶⁴.

Wiosną 1657 r. wojska koronne i litewskie przebywały pod Brześciem Litewskim, żywiąc się w tamtejszej ekonomii. Na wieść o nadejściu sił szwedzko-siedmiogrodzkich Litwini wycofali się na północ, a Polacy na wschód do ekonomii kobryńskiej. Przybyłe pod twierdzę wojska nieprzyjacielskie przyjęły kapitulację obrońców po zaledwie trzech dniach oblężenia. Znajdujące się w wojsku siedmiogrodzkim oddziały kozackie coraz częściej na własną rękę grabiły okolice Brześcia, mordując ukrywającą się szlachtę. Tak więc ekonomia brzeska, która w pierwszej fazie potopu uniknęła wojsk nieprzyjacielskich i zniszczeń, w drugiej fazie ucierpiała od wojsk swoich i obcych. Siedmiogrodzki komendant Brześcia Andrzej Gaudi wydał dwa uniwersały do ludności ekonomii brzeskiej i kobryńskiej, w których wzywał „wszystkich ekonomiej brzeskiej i kobryńskiej poddanych do sypania wałów z taczkami, rydlami i z żywnością” oraz do uiszczania zaległych podatków zgodnie z rejestrem podymnego⁶⁵. Była to zatem próba egzekwowania powinności świadczonych zwyczajowo wobec poprzedniej władzy.

⁶² J. Morzy, dz. cyt., s. 62–67; A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Potubiński...*, s. 201.

⁶³ M. Markowicz, *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011, s. 45–46.

⁶⁴ M. Stangreciuk, *Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej. Przyczyny, realizacja*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 215; M. Markowicz, dz. cyt., s. 45–46.

⁶⁵ M. Markowicz, dz. cyt., s. 89–94; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006, s. 150–152, 157–158.

Nie tylko wojny moskiewskie i szwedzkie, ale pośrednio także tureckie powodowały zniszczenia w ekonomiach. Przykładowo skłócony z Janem Sobieskim hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac zabrał wojska litewskie z Ukrainy do Wielkiego Księstwa, które w drodze powrotnej w 1674 r. złupiły królewskie ekonomie⁶⁶. Prawdopodobnie chodziło o brzeską, kobryńską i grodzieńską. W 1686 r. kolejny hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha, przeciwny królowi, rozlokował wojsko litewskie w dobrach stołowych, a ponadto miał samowolnie rozporządzać puszciami: Białowieską, Persztuńską i Przełomską oraz pobierać czynsze i daniny od bartników, rudników i smolarzy⁶⁷.

Stan ekonomii białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego po zakończeniu działań wojennych

Kontrakt na ekonomię brzeską zawarty w 1657 r. zwracał szczególną uwagę na ruinę domeny monarszej, co miało swój wyraz w wysokości opłat – w pierwszym roku niecałe 10 tys. zł, a w kolejnych dwóch po 34 tys. zł. Sprawcami tak złego stanu rzeczy były wojska nieprzyjacielskie (a więc moskiewskie, szwedzkie i siedmiogrodzko-kozackie) oraz „żołnierz domowy”, od wielu miesięcy nieopłacany, próbujący się utrzymać z rabunku⁶⁸. Konieczna była odbudowa spalonych dworów i innych budynków ekonomicznych. Kwota 34 tys. zł rocznie była nie do udźwignięcia dla wyniszczonej ekonomii, w kolejnych latach czynsz został urealniony i aż do lat osiemdziesiątych XVII w. wynosił ok. 20 tys. zł⁶⁹, co przedstawia tabela 1. W kolejnych kontraktach z lat 1662 i 1672 pojawiają się zapisy o zniszczeniach i potrzebie odbudowy, która przebiegała powoli. Podnoszoną kwestią był także znaczny ubytek ludności, co przejawiało się w zapisie, że ekonomia ma „dostatek włók pustych”⁷⁰. Po odzyskaniu Brześcia w 1660 r. naoczni świadkowie relacjonowali ogrom zniszczeń: „Brześć do najmniejszego budynku jest zburzony, spalony i w niwecz obrócony”, a ludzi tylko „bardzo mała garstka

⁶⁶ A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Potubiński...*, s. 443.

⁶⁷ J. Pietrzak, *W służbie Sobieskiego. Działalność polityczna i wojskowa Jana Gorzeńskiego (około 1626–1694)*, „Zapiski Historyczne” 83, 2018, 1, s. 92.

⁶⁸ AGAD, AWR, dz. X, sygn. 275, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1657 r., k. 1, 2.

⁶⁹ ANK, AS, sygn. 187, Kontrakty na ekonomię brzeską, 1660, 1662, 1666, 1669, 1670, 1672, 1676, 1682, 1685, k. 97, 346, 458; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, k. 257; AGAD, AWR, dz. X, sygn. 275, k. 12, 18, 31, 34.

⁷⁰ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1662 r., k. 258, 264.

pozostała”. Zniszczenia były tak poważne, że Brześć został zwolniony przez Jana Kazimierza od płacenia podatków na 4 lata z wyjątkiem czopowego, ceł i myt⁷¹. Nie mamy innych przekazów o pożarach Brześcia w drugiej połowie XVII w.⁷²

Na podstawie inwentarza z 1668 r. Irina Kiturka wyliczyła, że włóki puste w ekonomii brzeskiej stanowiły w tym czasie ponad 56% wszystkich gruntów uprawnych. Badaczka zauważyła także, że poziom zniszczeń w tych dobrach stołowych był bardzo nierównomierny. Nie wydaje się to dziwne, jeśli weźmie się pod uwagę bardzo rozczłonkowany kształt ekonomii brzeskiej⁷³.

W 1660 r. król zakazał rozbierania budynków wzniesionych przez Moskwę lub pustostanów, chyba że byłaby potrzeba budulca na młyny lub mosty. Szczególnie podkreślano potrzebę odbudowy tych ostatnich. Dzierżawca miał także naprawić fortecę brzeską⁷⁴. W kontrakcie z 1669 r. zapisano, że został on zawarty, „chcąc ekonomię Naszą brzeską przez nieprzyjaciela i inne przypadki zrujnowaną i dotąd nie naprawną do dawnej przywieść perfectij i zupełności intraty”⁷⁵. Po prawie 10 latach wciąż nie odbudowano wszystkich zniszczeń z czasu wojen.

O zniszczeniach w ekonomii kobryńskiej wspominał kontrakt z 1668 r. Dzierżawca miał odbudować budynki „tak w zamku samym kobryńskim jako i po wszystkich folwarkach, w których wielkie ruiny znajdują się”⁷⁶. Podobny zapis znajdujemy również w kontraktach z 1676 i 1685 r. Ponadto król troszczył się o dobre traktowanie poddanych, co miało spowodować, że „tym ochotniej ludzie się do ekonomii [będą] gromadzili i osiadali”⁷⁷. Okazją do zniszczeń było także zawiązanie konfederacji wojska litewskiego w Kobryniu w 1672 r.⁷⁸

W 1663 r. naoczny świadek zapisał, że ekonomia mohylewska była tak zniszczona przez wojnę, że „nie czyni teraz nad kilkaset złotych” dochodu⁷⁹. Ogrom zniszczeń może ukazać porównanie dochodowości z dwóch zachowanych inwentarzy ekonomicznych – z 1649 oraz 1672 r.

⁷¹ VL, t. 4, s. 385; J. Morzy, dz. cyt., s. 74, 75.

⁷² A. Karpiński, *Pożary...*, s. 202.

⁷³ I. Kiturka, dz. cyt., s. 41–42.

⁷⁴ AGAD, AWR, dz. X, sygn. 275, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1660 r., k. 8.

⁷⁵ Tamże, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1669 r., k. 17.

⁷⁶ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1668 r., k. 396–402.

⁷⁷ ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię kobryńską, 1676 r., k. 211–213.

⁷⁸ L.A. Wierzbicki, *Akt konfederacji wojska litewskiego zawiązanej w Kobryniu 22 listopada 1672 roku*, „Res Historica” 21, 2005, s. 135.

⁷⁹ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 107.

Podczas gdy w 1648 r. ekonomia mohylewska przynosiła dochód równy 67 379 kop groszy litewskich, to w 1671 r. było to już tylko 19 956, czyli 30% stanu sprzed 23 lat⁸⁰. Inne były zniszczenia w stołecznym Mohylewie. Z pracy Wasyla Mielezki wynika, iż w 1604 r. w Mohylewie znajdowały się 2211 domy, a w 1661 r. – 2940⁸¹, więc mimo ewidentnych zniszczeń stopień zasiedlenia miasta i tak był wyższy niż w początku stulecia. Ubytki finansowe były ściśle powiązane ze stratami ludności. Przykładowo w 1671 r. wieś Bartłomiejówka, mająca 10 włók ziemi uprawnej, była całkiem pusta⁸².

W pierwszym kontrakcie po wyzwoleniu ekonomii mohylewskiej zapisano, że obowiązkiem nowego dzierżawcy będzie odbudowa wałów obronnych i całej fortecy mohylewskiej przy wykorzystaniu pracy poddanych, a także „wystawienie i osadzenie młynów, karczm, przewozów i tym podobnych gdziekolwiek się *ex antiquo* znajdowały spustoszałych”⁸³. W kolejnych kontraktach król nalegał na odbieranie dóbr wcześniej nadanych tym, którzy nie wykażą odpowiednich dokumentów uprawniających do ich posiadania oraz przyłączanie do ekonomii innych oderwanych w czasie wojennej zawieruchy gruntów, aby „podzielone i rozebrane części znowu w jedno zgromadzić się mogły”⁸⁴.

Odbudowa musiała nie przebiegać sprawnie, skoro w 1670, 1672 i 1676 r. król przypominał o obowiązku odbudowy budynków ekonomicznych oraz umocnień Mohylewa, które funkcjonowały przed wojną. W 1664 r. król przyznał Mohylewowi na odbudowę 5 tys. zł płatnych z czynszu dzierżawnego⁸⁵. Sejm 1673 r. uchwalił konstytucję o Mohylewie, zwalniając miasto, jako pograniczne, z podatku kupieckiego na 2 lata w celu odbudowy zrujnowanych murów obronnych⁸⁶. Dopiero lata osiemdziesiąte XVII w. przyniosły odmienne zapisy, kiedy mowa była o konserwacji, a nie o odbudowie. W 1683 r. król zwrócił uwagę na konieczność zasiedlania pustek w ekonomii. W tym celu przyobiecał specjalne przywileje dla nowych osadników (wolnizna). Redukcję

⁸⁰ Biblioteka Królewska w Sztokholmie, sygn. D1475:3, Inwentarz ekonomii mohylewskiej, 1649 r., bpag. (mkf w AGAD); Biblioteka ZNiO, sygn. 243/2, Inwentarz ekonomii mohylewskiej, 1672 r., k. 236v.

⁸¹ В.И. Мелешко, *Могилев в XVI – середине XVII вв.*, Minsk 1988, s. 19.

⁸² Biblioteka ZNiO, sygn. 243/2, Inwentarz ekonomii mohylewskiej, 1672 r., k. 119.

⁸³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1664 r., k. 298.

⁸⁴ Tamże, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1667 r., k. 340.

⁸⁵ Tamże, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1664 r., k. 297; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1683 r., k. 361.

⁸⁶ VL, t. 5, s. 92.

poziomu zniszczeń ukazuje również wzrastający czynsz, który niemal się podwoił (zob. tab. 1) – od 33 tys. zł rocznie w 1664 r. do 60 tys. zł w 1683 r. Mimo wszystko trudna sytuacja ekonomii mohylewskiej nie była aż tak tragiczna w porównaniu z danymi dla całego województwa. W 1667 r. w województwie mścisławskim znajdowały się 64 wsie ze zrujnowanymi gruntami, nieposiadające ani jednego chłopskiego dymu⁸⁷.

W kontraktach na ekonomię grodzieńską z lat sześćdziesiątych XVII w. król pisał o budynkach spalonych przez wojska moskiewskie oraz o konieczności ich odbudowy. Na ten cel wolno było pozyskiwać drewno z puszczy ekonomicznych. Wśród infrastruktury do odbudowy wymieniono młyny, piły (tartaki), prochnie, stawy, papiernie i folusze (warsztaty do obróbki sukna). Król przewidywał również wsparcie ekonomii poprzez „zapomożenie obór bydłem, owcami i inszemi drobiazgami”⁸⁸. W 1663 r. w ekonomii grodzieńskiej przebywały skonfederowane wojska litewskie, które często zachowywały się wobec poddanych ekonomicznych gorzej niż oddziały nieprzyjacielskie⁸⁹.

Obraz ruiny Grodna przedstawia reskrypt Michała Korybuta Wiśniowieckiego. W wyniku działań moskiewskich, częstych przechodów wojsk litewskich oraz trzykrotnych pożarów, w 1672 r. niemal wszystkie domy mieszczan się „w popiół obróciły”, a miasto „do siebie przyjść dotychczas nie mogło”. Aby przyspieszyć odbudowę, król zwolnił mieszkańców miasta z wszelkich podatków cywilnych i wojskowych na 4 lata, co zostało potwierdzone konstytucją sejmową z 1673 r., w której podkreślono nową, ważną rolę Grodna jako miasta sejmowego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na taki sam okres władca uwolnił mieszczan grodzieńskich z czynszów gorzałczanych. Aby odbudowa szła sprawnie, król zezwolił mieszczanom grodzieńskim na pozyskiwanie drewna do budowy domów z puszczy: Bersztańskiej, Stryjowskiej i Mostowskiej, które można było spławiać Niemnem lub przewozić ładem. Przywilej ten został nadany na 6 lat. Monarcha nakazał zarazem leśniczym, aby zezwalali na pozyskiwanie drewna budulcowego, ale pilnowali „tego, aby zwierz w ostępach zwierzynnych przez spuszczenie drzewa nie był płoszony i ostępy, aby nie były pustoszone”. W tym celu leśniczowie mieli wskazywać mieszczanom miejsca, w których mogli spławiać drewno, nie niepokojąc zwierzyny. Byli oni również zobowiązani dopilnować, aby

⁸⁷ I. Кірыпка, dz. cyt., s. 41.

⁸⁸ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię grodzieńską, 1662, 1668, 1670 r., k. 254; tamże, Kontrakt na ekonomię grodzieńską, 1668 r., k. 369–370; ANK, AS, sygn. 187, Kontrakt na ekonomię grodzieńską, 1670 r., k. 75–76.

⁸⁹ A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Potubiński...*, s. 286.

nieuprawnione osoby nie pozyskiwały drewna w królewskich puszczech⁹⁰. Andrzej Karpiński podaje, że w interesującym nas okresie Grodno płonęło łącznie aż 12 razy, w tym cztery razy w ciągu jednego miesiąca 1669 r. oraz trzy razy w 1672 r.⁹¹

Przykłady zniszczeń znajdujemy również w leśnictwach ekonomii grodzieńskiej. W rewizji leśnictwa persztuńskiego z 1679 r. rewizorzy zapisali, że we wsi Markowicze na sześciu wymaganych osoczników było tylko czterech. W związku z tym we wsi były trzy puste włóki. Autorzy wyjaśniali taki stan rzeczy faktem, że „ludzie się rozwlekli dla wojen”⁹². Z kolei we wsi osockiej Kurianki brakowało z tego samego powodu trzech osoczników. Jeszcze gorzej sytuacja wyglądała we wsiach nieosockich leśnictwa, np. we wsi Rudawka na 20 włók zasiedlone były tylko 2, a 18 opustoszało na skutek wojny. Królewscy komisarze nie mogli zlustrować sytuacji we wsiach Rudniki oraz Chocki z powodu szerzącej się tam choroby zakaźnej⁹³. Nie lepiej wyglądała sytuacja w sąsiednim leśnictwie przelomskim – we wsi Boxe brakowało jednego, w Blindach dwóch, a w Romanowcach i Pawłówce aż po czterech osoczników „dla ludzi szczupłości”. We wsi czynszowej tegoż leśnictwa Białowierzmy znajdujemy trzy włóki zasiedlone i trzy włóki puste, z adnotacją „zarośnięte”, co wskazuje, że najprawdopodobniej były nieużywane przynajmniej przez 10–15 lat⁹⁴. Wyludnienie wsi osockich oznaczało czasowe załamanie ochrony puszczy.

Zniszczenia w leśnictwie białowieskim w drugiej połowie XVII w. były obiektem badań Tomasza Samojlika, a ich wyniki zostały zaprezentowane w pracy doktorskiej. Wskazano tam na operowanie jednostek wojskowych na wspomnianym terenie: w 1655 r. przez puszczy z południowego zachodu na północny wschód przeszła wracająca spod Brześcia armia kniazia Semena Urusowa, w 1657 r. wojska Rakoczego spaliły dwór Jamno na południu leśnictwa, natomiast w latach 1665–1666 na terenie leśnictwa stacjonowały dwie zbuntowane chorągwie tatarskie rotmistrzów Abramowicza i Assanowicza, których głównym zajęciem były grabieże dokonywane na miejscowej ludności. W tym czasie miało

⁹⁰ Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, КР, сыгн. 15111, Reskrypt Michała Korybuta Wiśniowieckiego w sprawie zwolnienia mieszczan grodzieńskich z podatków oraz zezwolenia na pozyskanie drewna w puszczech na budowę domów, 20 VI 1672 r., k. 1; VL, t. 5, s. 91.

⁹¹ A. Karpiński, *Pożary...*, s. 194.

⁹² AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. 1/11, Generalna leśnictwa persztuńskiego rewizja, 1679 r., k. 10.

⁹³ Tamże, k. 12, 17.

⁹⁴ AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. 1/11, Generalna leśnictwa przelomskiego rewizja, 1679 r., k. 32, 33, 34.

również dojść do zniszczenia dworu łowieckiego Wazów w Białowieży. Według inwentarza z 1696 r. w leśnictwie białowieskim w 14 z 27 wsi znajdowały się puste włóki, co wskazuje na znaczne ubytki w zaludnieniu. Zamieszanie związane z działaniami wojennymi doprowadziło do intensyfikacji bezprawnej eksploatacji zasobów leśnych, zwłaszcza kłusownictwa. W 1663 r. podleśniczy białowieski Jan Minocki skarżył się na grupę kilkunastu kłusowników, którzy od kilku lat zabijali żubry, jelenie i łosie oraz wybierali miód z barci. Kłusownicy zaatakowali strzelców i osoczniców, którzy przyłapali ich przy skłusowanym żubrze. Jeden ze strzelców został zabity⁹⁵.

W Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu zachował się rejestr szkód popełnionych w leśnictwie czacheckim w ekonomii kobryńskiej przez pułk grafa Demallego, chorągiew Andrzeja Buśniewicza oraz dragonię nadworną Roguckiego w 1667 r. Przez 5 tygodni złupione zostały 4 wsie: Czachec, Lenie, Kociołki i Czerniahowce⁹⁶. Spis zawiera zeznania każdego gospodarza, który relacjonował, czego został pozbawiony przez żołnierzy: „poddanych leśnictwa czacheckiego spisawszy każdego imieniem co u kogo wzięto”, a w konkluzji dokument wspomina o „tak wielkim zubożeniu” ludności tego leśnictwa⁹⁷.

Stan ekonomii litewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego po zakończeniu działań wojennych

Ze względu na szczupłość źródeł mamy niewielką wiedzę na temat strat w ekonomii olickiej. Nie dysponujemy żadnym zapisem inwentarza lub rewizji po 1655 r. Rewizja z 1649 r. wykazała dochód w wysokości 28 513 zł, a według *Rachunków podskarbstwa litewskiego* dochód z Olity za lata 1649–1651 wynosił po 20 tys. zł rocznie przy zastrzeżeniu, że jest to kwota po wypłacie pensji uposażonym osobom i instytucjom. W pierwszym znanym kontrakcie z drugiej połowy XVII w.

⁹⁵ T. Samojlik, *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieskiej do końca XVIII wieku*, Białowieża–Kraków 2007, praca doktorska obroniona na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum UJ, Dokt. 2007/243, s. 82–85; T. Samojlik, B. Jędrzejewska, D. Krasnodebski, H. Olczak, *Dwór łowiecki Wazów w Białowieży w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych*, KHKM, t. 62, 2014, nr 1, s. 84; O. Hedemann, *Sprawa o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej. Notatka archiwalna (w skróceniu)*, „Echa Leśne” 9, 1933, s. 11.

⁹⁶ Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Opis zniszczeń w leśnictwie czacheckim, 1667 r., f. 971, op. 127, ks. 9, k. 25–27.

⁹⁷ Tamże, k. 27.

król pisał, że komisarze przezeń wysłani poinformowali go „o wielkiej desolaciej i spustoszeniu ekonomiej Naszej olickiej”. Dysponując wiedzą o znacznym wyludnieniu tamtejszych wiosek, władca prosił, aby podjąć działania, które skłoniłyby ludność do powrotu na swoje grunty oraz przyciągnęłyby nowych osadników⁹⁸. W styczniu 1663 r. w Olicie doszło do burzliwej sesji obrad wojska litewskiego w związku z zamordowaniem Wincentego Gosiewskiego, jednak brak informacji o dokonaniu ewentualnych zniszczeń⁹⁹.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że po wojnach czynsz z ekonomii olickiej spadł o połowę i taki poziom utrzymał się jeszcze w latach siedemdziesiątych XVII w., by w kolejnej dekadzie przewyższyć dochód z 1650 r. Na tej podstawie możemy wnioskować, że odbudowa tej części dóbr stołowych przebiegła pomyślnie.

Spisany w 1657 r. w obozie wojskowym pod Krakowem kontrakt na ekonomię szawelską dla Pawła Sapięhy ani słowem nie wspominał o zniszczeniach w ekonomii¹⁰⁰. Była to jedyna ekonomia litewska, która znalazła się pod okupacją szwedzką. W sierpniu 1658 r. feldmarszałek Robert Douglas wkroczył z armią na Żmudź i zatrzymał się w okolicy Janiszek w ekonomii szawelskiej. We wrześniu kolejnego roku to samo wojsko wkroczyło w okolice Żagor w tejsze ekonomii. Do tego dodać należy jeszcze zniszczenia spowodowane przez oddziały krajowe. W styczniu 1660 r. Aleksander Hilary Połubiński rozłożył swoje wygłodniałe wojsko na kilka dni w ekonomii szawelskiej. Zanim żołnierze odeszli, złupili Szadów, Szawle i Wilkiję¹⁰¹. Nie sposób przyjąć, że nie było tam zniszczeń. Zwłaszcza znając praktykę szwedzką w kwestii rabunku. Bardziej prawdopodobnym wydaje się fakt, że kontrakt był zawierany pośpiesznie z powodów politycznych, bez przeprowadzonej wcześniej rewizji oraz realnej wiedzy o jej stanie. Wydaje się, że w kontrakcie zapisano jedynie powtarzające się formuły, a brak odniesienia do aktualnego stanu i problemów ekonomii szawelskiej. Z powodu wojny wiedza o tym musiała być bardzo ograniczona.

⁹⁸ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię olicką, 1664 r., k. 306; AGAD, AWR, dz. XXV, sygn. 2869, Rewizja ekonomii olickiej generalna, 1649 r., s. 71; *Rachunki podskarbstwa litewskiego...*, s. 11–18.

⁹⁹ A. Rachuba, *Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa*, PH, t. 71, 1980, nr 4, s. 712.

¹⁰⁰ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, Kontrakt na ekonomię szawelską, 1657 r., k. 203–205.

¹⁰¹ A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński...*, s. 216, 219; tenże, *Działania wojenne w Księstwie Kurlandii i Semigalii w latach 1658–1660*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją...*, s. 226, 234.

Niestety inwentarz ekonomii szawelskiej sporządzony w 1657 r. z okazji przyznania ekonomii Sapieże nie zachował się w całości i brakuje stron, na których był zapisany całkowity dochód, jaki przynosiła ekonomia. Jednak Jan Jurkiewicz twierdzi, że inwentarz ten był „niemal dosłownym powtórzeniem inwentarza z 1649 r.”¹⁰² Skoro tak, to dane w nim zawarte nie przedstawiają (bo było to niewykonalne) stanu ekonomii szawelskiej w 1657 r. Możemy podać tylko kwoty z kolejnych trzech zachowanych inwentarzy: 36 760 zł w 1672 r., 44 681 zł w 1676 r. i 44 977 zł w 1682 r.¹⁰³ Biorąc pod uwagę fakt, że kontrakt z 1657 r. nakazywał Sapieże płacenie w pierwszym roku 40 tys. zł, w drugim 50 tys. zł, a w trzecim 60 tys. zł, wyraźnie widać, że dochód z ekonomii nie spadł. Nie wiadomo jednak, jak przebiegały te płatności w praktyce. Należy pamiętać o przypadku ekonomii brzeskiej, gdzie po pierwszym wysokim kontrakcie, w kolejnych latach, po urealnieniu stanu ekonomii, czynsz został znacznie obniżony. Warto też zauważyć, że w 1676 r. dochód z ekonomii wzrósł, a następnie ustabilizował się, co można wiązać z końcem odbudowy ze zniszczeń.

Wspomniany inwentarz z 1657 r. informuje o zniszczeniach poczynionych przez Szwedów w samych zabudowaniach dworu szawelskiego: z „domu większego przedtym gliną oblepionego, tylko kominy dwa murowane zostały, a sam dwór Szwedzi jakoby spalili”¹⁰⁴. Ta informacja wskazuje, że jakieś zmiany do inwentarza z 1649 r. jednak zostały wprowadzone (choćby były to informacje zasłyszane, niezwyfikowane). Mimo wszystko należy uznać, że zniszczenia w ekonomii szawelskiej nie były znaczne.

Spadek dochodów w liczbach

Jak wynika z tabeli 1, dochody z pierwszych lat badanego okresu (dla których mamy dane) w porównaniu do 1650 r. zmniejszyły się o połowę dla ekonomii olickiej i grodzieńskiej. Radykalny spadek rentowności można zauważyć w przypadku ekonomii mohylewskiej. W tym przypadku czynsz dzierżawny zmalał o 78% (sic!). Względnie nieduże zniszczenia

¹⁰² J. Jurkiewicz, dz. cyt., s. 33.

¹⁰³ VUB, RS F4-(A2016) 12117, Inwentarz ekonomii szawelskiej, 1673 r., k. 201v; Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, sygn. 2/0/2/1, Inwentarz ekonomii szawelskiej, 1676 r. k. 491; AGAD, AWR, dz. XXV, sygn. 4164, Inwentarz ekonomii szawelskiej, 1682 r., k. 680.

¹⁰⁴ AGAD, AWR, dz. XXV, sygn. 4163, Inwentarz ekonomii szawelskiej, 1657 r., k. 16.

odnotowano w ekonomii kobryńskiej (32%). W przypadku tej ekonomii kwotę dzierżawną w wysokości 20 tys. zł z kontraktu z 1657 r. należy uznać za wiarygodną, ponieważ powtarza się ona w 1666 r., a obniżony czynsz miała tylko przez rok wdowa po Pawle Sapieże.

Najmniej ucierpiała ekonomia szawelska, okupowana krótko przez Szwedów (spadek o 11%). Należy tu jednak powtórzyć zastrzeżenie, że kwota opłaty dzierżawnej mogła nie odzwierciedlać rzeczywistego stanu tej ekonomii. Bezpieczniej zatem użyć kwoty 40 tys. zł, jaką król otrzymywał ze skarbu jako ekwiwalent za zastaw ekonomii szawelskiej. Wówczas spadek dochodów wynosiłby 29% i wydaje się, że jest to liczba nieco zawyżona. Rzeczywisty poziom zniszczeń należy szacować na poziomie nieco ponad 20%.

Podobnie należy uznać za mało wiarygodne dane z ekonomii brzeskiej za 1657 r. Biorąc pod uwagę fakt, że Brześć został zdobyty przez wojska moskiewskie w 1660 r., to tym słuszniejszym będzie posłużenie się niższą kwotą dzierżawną zapisaną w kontrakcie z 1660 r., kiedy mamy apogeum zniszczeń i początki odbudowy. W takim przypadku spadek dochodowości wyniósł aż 64%. Ekonomia ta, oszczędzona na początku wojny, okazała się jedną z najbardziej zrujnowanych po zakończeniu konfliktu zbrojnego.

Biorąc więc pod uwagę dane liczbowe z kontraktów, najbardziej zniszczonymi ekonomiami były mohylewska (78%) i brzeska (64%), następnie grodzieńska i olicka (po 50%), a najmniej ucierpiała kobryńska (32%) i szawelska (29%). Bez względu na to, ile dokładnie wynosił spadek dochodów w ekonomii szawelskiej, to i tak były to najmniejsze straty w dobrach stołowych litewskich. Tym bardziej dotkliwym dla finansów monarszych był zastaw tej właśnie ekonomii. Opisane wcześniej zniszczenia w ekonomiach mohylewskiej, brzeskiej i szawelskiej pokrywają się więc z przedstawionymi danymi liczbowymi. Wydawać się mogło, że bardziej zniszczona została ekonomia grodzieńska, ale możliwe, że zrujnowane było przede wszystkim samo Grodno, a nie wsie i folwarki ekonomiczne. Skąpe dane o ekonomii olickiej nie dają możliwości oceny skali zniszczeń i dopiero przytoczone dane liczbowe pozwalają szacować ich rozmiary. Wydawać się mogło, że bardziej zniszczona była ekonomia kobryńska, jednak okazało się, że mimo wysunięcia na wschód, zachowała się w miarę dobrze, a zniszczenia z 1648 r. mogły zostać w ciągu kilku lat naprawione, zanim doszło do kolejnej wojny.

Na podstawie danych z tabeli 1 można pokusić się o obliczenie, jakie były postępy w odbudowie, a tym samym we wzroście dochodowości ekonomii. Po porównaniu kwoty z pierwszego wiarygodnego kontraktu po 1656 r. z ostatnią znaną kwotą kontraktu okazało się, że dochody

najszybciej rosły w ekonomii mohylewskiej (wzrost o 44% do 1683 r.) i olickiej (o 40% do 1686 r.), wolniej w kobryńskiej (o 24% do 1691 r.), a najwolniej w brzeskiej (o 6% do 1682 r.). Brak danych dla prześledzenia sytuacji ekonomii grodzieńskiej i szawelskiej. W przypadku ekonomii kobryńskiej i brzeskiej należy pamiętać, że ich pojedyncze klucze były puszczane osobno, więc przedstawiony wzrost dochodowości jest niepełny. Jednak trudno wytłumaczyć tak wielką różnicę między nimi, sięgającą prawie 20%. Możliwe, że brak wzrostu czynszu na przestrzeni lat w ekonomii brzeskiej mógł być spowodowany nie tylko problemami w odbudowie, ale także przyczynami natury politycznej.

Według obliczeń Józefa Morzego ubytek ludności w ekonomiach litewskich po wojnach moskiewskich i szwedzkich wynosił odpowiednio: dla ekonomii grodzieńskiej – 35,2%, szawelskiej – 38,7%, olickiej – 48,5%, brzesko-kobryńskiej – 52%, mohylewskiej – 76,1%. Morzy niesłusznie używał dla drugiej połowy XVII w. nazwy ekonomii brzesko-kobryńskiej zamiast dwóch osobnych ekonomii: brzeskiej i kobryńskiej (ponieważ znajdowały się one blisko siebie w XVIII w. zostały połączone). Wedle tych obliczeń straty w dobrach stołowych litewskich były o 10,5% wyższe od średnich szkód w całym Wielkim Księstwie Litewskim¹⁰⁵. Słabością tych wyliczeń jest brak oparcia w materiale źródłowym pokazującym stan tuż przed oraz bezpośrednio po okresie wojen. Jedynie ekonomie szawelska i olicka mają solidną podstawę źródłową. Jedyne inwentarze ekonomii grodzieńskiej sprzed wojen, którym dysponował Morzy, pochodzi z 1556 r., brzeskiej z 1590 r., kobryńskiej z 1618 r., a mohylewskiej z 1635 r. Co więcej, dla ekonomii grodzieńskiej badacz odwołuje się do obliczeń Stanisława Kościałkowskiego, które odnoszą się do stanu o ponad sto lat późniejszego. Wobec szczupłości wykorzystanych źródeł problematyczne i skomplikowane wydają się także jego obliczenia dla ekonomii mohylewskiej. Szacunki dla ekonomii mohylewskiej podał w wątpliwość również Jan Jurkiewicz, określając przedstawiony przez Morzego stan zaludnienia tych dóbr stołowych w początkach XVII w. jako „nieprawdopodobnie wysoki”¹⁰⁶.

Nieodłączną konsekwencją wojen były epidemie. Szczególne nasilenie „morowego powietrza” w Rzeczypospolitej przypada na lata 1651–1663, a więc wzięło swój początek jeszcze przed wojnami. Andrzej Karpiński twierdzi, że za głęboki kryzys ludnościowy w XVII i pierwszej połowie XVIII w. odpowiadają nie wojny, ale właśnie towarzyszące im epidemie. Według różnych badaczy straty ludnościowe w Rzeczypospolitej

¹⁰⁵ J. Morzy, dz. cyt., s. 165–173.

¹⁰⁶ J. Jurkiewicz, dz. cyt., s. 27, 31.

w drugiej połowie XVII w. sięgały od 25 do 50% ogółu ludności. Nie sposób jednak ustalić, który czynnik w danym przypadku ubytku ludności był decydujący¹⁰⁷.

Bilans zniszczeń

Przyczynami zapaści demograficznej, oprócz śmierci podczas działań wojennych, były towarzyszące wojnie głód i choroby zakaźne¹⁰⁸. Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego zostały wyludnione także poprzez planowe akcje zabierania chłopów do posiadłości ziemskich w Wielkim Księstwie Moskiewskim, gdzie byli oni traktowani jak niewolnicy. Relacje z epoki wspominają o niedoli przymusowej przeprowadzki: „wszyscy zabraliśmy bydło i chleb, i spaliliśmy dom, wędrujemy po lasach nago i boso, siedzimy na popiele, z zimna i głodu do końca pomarliśmy”¹⁰⁹. Część w ten sposób pozyskanej ludności sprzedawano na rynkach kupcom muzułmańskim, co wpłynęło na rozwój handlu niewolnikami. Wywóz białoruskich chłopów był jedną z głównych przyczyn zamożności moskiewskich elit w tym czasie. Sprzedaż żywego towaru do Persji i na Kaukaz rozwinęła się tak bardzo, że car w obawie o wyzbycie się świeżo pozyskanej do swego państwa siły roboczej ukazem z 27 maja 1665 r. zakazał handlowania nimi. Do państwa moskiewskiego wywożono także wykwalifikowaną ludność miejską – rzemieślników. Po wojnach 10% ludności Moskwy stanowili byli mieszkańcy Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹⁰.

Z badań Jerzego Topolskiego wynika, że ludność Podlasia w latach 1655–1662 zmniejszyła się o 50%. Największy ubytek ludności zanotowano w królewstwach – 68%, podczas gdy w dobrach szlacheckich tylko 17%. Królewstwa nie oszczędzały zwłaszcza wojska rodzime. Spadek areалу upraw w tych dobrach sięgał aż 85%. Podobnie miasta królewskie ucierpiały bardziej niż prywatne, a 24% wsi królewskich zostało zniszczonych całkowicie. Topolski uczynił cenne spostrzeżenie, że w okresie bezpośrednio po wojnach ludność, której udało się przeżyć,

¹⁰⁷ J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia*, w: *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 323; A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-polityczne i ekonomiczne*, Warszawa 2000, s. 213.

¹⁰⁸ J. Morzy, dz. cyt., s. 78, 81.

¹⁰⁹ I. Kirypka, dz. cyt., s. 39.

¹¹⁰ J. Morzy, dz. cyt., s. 83–84; I. Kirypka, dz. cyt., s. 40.

nie była w stanie wykonywać prac polowych bez bydła i koni, utraconych w czasie zawieruchy wojennej¹¹¹. Irina Kiturka i Hienadz Sahanowicz zwrócili uwagę, że tam, gdzie na wsiach pozostali osadnicy, zdecydowanie zmniejszyła się liczba koni i bydła, które w czasach wojennego zamętu były bardzo często rekwirowane na potrzeby armii. Zasiewy na polach, które mimo wszystko udało się dokonać, były niszczone poprzez wypas koni¹¹². Gospodarstwa były tak zdewastowane, że uniemożliwiało to podjęcie produkcji na skalę, którą wskazywałaby rzeczywista liczba ludności. W dobrach królewskich na Podlasiu usiłowano w pierwszej kolejności odrestaurować folwarki i zwiększać robocizny¹¹³.

Podsumowanie

Przy szacowaniu spadku intrat z dóbr stołu królewskiego należy wziąć także pod uwagę uwarunkowania ekonomiczno-skarbowe drugiej połowy XVII w. Niemożność zapłaty wojsku żołdu powodowała, że władze państwowe uciekały się do psucia pieniądza, co doprowadziło do spadku jego wartości i pogłębiło kryzys gospodarczy. Na skutki inflacji najbardziej narzekała szlachta, wskazując, że wiele artykułów podrożało dwukrotnie. Najwolniej rosły ceny płodów rolnych, wobec czego dochody szlachty nie zwiększały się równie szybko jak ceny kupowanych przez nią dóbr. Roman Rybarski wskazał, że obok „podłego pieniądza” kryzys miał swe przyczyny także w zniszczeniach wojennych, spadku liczby ludności oraz klęskach elementarnych¹¹⁴. Postępująca inflacja obniżyła więc jeszcze bardziej i tak nieduże dochody monarsze z dóbr stołowych.

Prawie nieustające wojny drugiej połowy XVII w. powodowały permanentne pustki w skarbie, a konieczność wypłaty żołdu chorągwiom przyczyniła się do pojawienia się niezgodnej z prawem praktyki wydzielania włók ekonomicznych na utrzymanie wojska. Przykładowo Jan Sobieski w początkach swojego panowania przekazał 30 włók z 7 wsi należących do ekonomii kobryńskiej na utrzymanie chorągwi pana

¹¹¹ J. Topolski, dz. cyt., s. 327, 329, 331, 334.

¹¹² I. Kityrka, dz. cyt., s. 42; H. Sahanowicz, *Życie codzienne na Białorusi w warunkach wojny według skarg poddanych radziwiłłowskich z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII wieku*, w: *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, D. Milewski, Warszawa 2017 (Biblioteka Epoki Nowożytnej, 5), s. 321.

¹¹³ J. Topolski, dz. cyt., s. 348, 349.

¹¹⁴ R. Rybarski, dz. cyt., s. 301–302, 327–328, 336–337, 339.

Koryckiego¹¹⁵. Był to również czas wielkiej odbudowy ze zniszczeń wojennych. Zasadą było, że materiał do budowy pozyskiwano z puszczy ekonomicznych, a siła robocza pochodziła od poddanych ekonomicznych. Za pracę rzemieślników-specjalistów król potrącał odpowiednią kwotę z czynszu dzierżawnego¹¹⁶. Dzięki temu restauracji towarzyszyła daleko posunięta samowystarczalność. Optymistycznym wnioskiem z tych działań jest potwierdzenie zdolności ekonomii królewskich do odbudowy. Z czasem w kontraktach to słowo zaczęło być zastępowane terminem „konserwacja”. Oznaczało to, że sytuacja wróciła już do normalności.

Zniszczenia w ekonomiach pod okupacją moskiewską były znaczne, ponieważ na ich terenie trwała ona nawet kilkakrotnie dłużej niż niecałe dwa lata okupacji szwedzkiej na Żmudzi. Warto zaznaczyć, że ekonomie były łupione także przez nieopłacane wojska polsko-litewskie oraz przybyłe razem z Rakoczym wojska siedmiogrodzko-kozackie (ekonomia brzeska). Zniszczeniu ulegała infrastruktura, zasiewy, ale najbardziej dotkliwy był ubytek ludności oraz sprzętu rolniczego i zwierząt gospodarskich, a co za tym idzie – zmniejszenie powierzchni ziemi uprawnej, która zaczęła zarastać drzewami i krzakami. Przywrócenie stanu przedwojennego w tym ostatnim przypadku było bardzo trudne i wymagało często wielu lat. Skutkiem tych zdarzeń był dramatyczny spadek dochodów królewskich z ekonomii. Najbardziej zniszczoną ekonomią była najdłużej okupowana, położona daleko na wschodzie ekonomia mohylewska, najmniej zaś ekonomia szawelska, która nie miała kontaktu z armią moskiewską.

Bibliografia

Źródła drukowane

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 1: *Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A.A. Majewski, D. Milewski, Warszawa 2019.

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 2: *Listy*, oprac. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A.A. Majewski, D. Milewski, M. Nagielski, Warszawa 2020.

Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1855.

VL, t. 4, 5, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860.

¹¹⁵ VUB, RS, f. 4-(A1743) 34321, Rewizja ekonomii kobryńskiej, 1679 r., k. 80–81.

¹¹⁶ AGAD, AWR, dz. X, sygn. 275, Kontrakt na ekonomię brzeską, 1657 r., k. 3–4.

Opracowania

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.
- Bobiatyński K., *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze 2004.
- Borowik P., *Ile miasteczek naprawdę istniało w ekonomii grodzieńskiej w okresie zarządu Antoniego Tyzenhauza?*, w: *Małe miasta. Historia i współczesność*, red. M. Zemło, P. Czyżewski, Supraśl 2001, s. 74–79.
- Borowik P., *Powinności robocze mieszczan Ekonomii Grodzieńskiej*, w: *Małe miasta. Elity*, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 467–479.
- Borowik P., *Rozplanowanie miasteczek w ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 35–50.
- Borowik P., *Skidel w II poł. XVII i w XVIII w.*, w: *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, s. 33–39.
- Buczyło A., *Chłopi we wsiach królewskich guberni łomaskiej w świetle inwentarza z 1789 roku*, w: *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec–Warszawa 2019, s. 85–104.
- Filipczak-Kocur A., *Kopiarz kancelarii podskarbińskiej Stefana Paca (1630–1634)*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Siedlce 2009, s. 51–59.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2006.
- Griškevičius M., *Šiaulių ekonomijos pirmiau karaliaus stalo dvarų istorinis aprašymas*, „Mūsų senovė” 1, 1922, nr 4–5, s. 809–865.
- Hedemann O., *Sprawa o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej. Notatka archiwalna (w skróceniu)*, „Echa Leśne” 9, 1933, s. 11.
- Janulaitis A., *Powstanie włościan szawelskich w roku 1769*, tłum. z lit., Wilno 1921.
- Jurginis J., *Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais*, Vilnius 1972.
- Jurkiewicz J., *Czynsz i pańszczyzna w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII – pierwszej połowie XVIII w.*, w: *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII – pierwsza XVIII w.)*, Wrocław 1991, s. 22–51.
- Karpiński A., *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa 2020.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-polityczne i ekonomiczne*, Warszawa 2000.
- Kościąłkowski S., *Antoni Tyzenhauz – podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn 1970.

- Kościalkowski S., *Doniesienie o stanie ekonomji szawelskiej*, „Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1, 1907, s. 151–154.
- Kościalkowski S., *Ze studjów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie” 5, 1914, s. 1–92.
- Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013.
- Kula W., Leskiewiczowa J., *Źródła do dziejów powstania chłopów szawelskich w 1769 r.*, „Teki Archiwalne” 5, 1957, s. 228–333.
- Leśniak F., *Zarys problematyki dóbr stołu królewskiego w Koronie i na Litwie (koniec XVI–XVIII wieku)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne” 20, 1999, nr 203, s. 29–44.
- Majewski A.A., *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679), marszałek wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2017.
- Majewski A.A., *Działania wojenne w Księstwie Kurlandii i Semigalii w latach 1658–1660*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 225–245.
- Markowicz M., *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011.
- Moroz M., *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna” 13, 1998, nr 1, s. 15–29.
- Morzy J., *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965.
- Ochmański J., *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, RDSG, t. 19, 1957, s. 45–88.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Pietrzak J., *W służbie Sobieskiego. Działalność polityczna i wojskowa Jana Gorzeńskiego (około 1626–1694)*, „Zapiski Historyczne” 83, 2018, 1, s. 69–110.
- Płosiński J., *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.
- Przyboś A., *Gosiewski Wincenty Aleksander Korwin*, w: PSB, t. 8, Wrocław 1959–1960, s. 343–346.
- Rachuba A., *Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa*, PH, t. 71, 1980, nr 4, s. 705–724.
- Rybarski R., *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, [ed. i przyg. tekstu A. Gajewski], Oświęcim 2015.
- Sahanowicz H., *Attitude of Belarus' Population to the Russian Army in the 17th Century*, w: *Belarus and Its Neighbors. Historical Perceptions and Political Constructs*, red. A. Łahviniec, T. Čulickaja, Warszawa 2013, s. 28–41.
- Sahanowicz H., *Życie codzienne na Białorusi w warunkach wojny według skarg poddanych radziwiłłowskich z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII wieku*, w: *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, D. Milewski, Warszawa 2017 (Biblioteka Epoki Nowożytnej, 5), s. 315–325.

- Samojlik T., *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieskiej do końca XVIII wieku*, Białowieża–Kraków 2007, praca doktorska obroniona na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum UJ, Dokt. 2007/243.
- Samojlik T., Jędrzejewska B., Krasnodębski D., Olczak H., *Dwór łowiecki Wazów w Białowieży w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych*, KHKM, t. 62, 2014, nr 1, s. 73–90.
- Stangreciuk M., *Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej. Przyczyny, realizacja*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 215–224.
- Stańczak E., *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973.
- Sucheni-Grabowska A., *Ekonomie*, w: *Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 155–157.
- Sucheni-Grabowska A., *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*, KH, t. 80, 1973, nr 1, s. 3–19.
- Topolski J., *Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia*, w: *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 309–349.
- Tyla A., *XVI–XVIII a. Alytaus ekonomijos valdymas*, w: *Alytaus miesto ir apylinkių istorijos bruožai*, red. D. Leščinskienė i in., Vilnius 1989, s. 9–22.
- Tyla A., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012.
- Vasiliauskas E., *The Development of Towns of the Šiauliai Crown Estate from the 16th to the 18th Century*, „Archaeologia Baltica” 16, 2011, s. 72–103.
- Wierzbiński L.A., *Akt konfederacji wojska litewskiego zawiązanej w Kobryniu 22 listopada 1672 roku*, „Res Historica” 21, 2005, s. 135–138.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski*, Warszawa 1983.
- Zawadzki S., *Gospodarowanie ekonomiami królewskimi w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle kontraktów dzierżawnych z II poł. XVII w.*, Warszawa 2021, praca doktorska obroniona na Wydziale Historii UW.
- Zawadzki S., *Kobiety w kontraktach na królewskie dobra stołowe w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w II poł. XVII w.*, w: *Słowianie, my lubim... KOBIECY*, red. P. Borowiak, M. Urban, K. Urbańska, Poznań 2019, s. 161–166.
- Zawadzki S., Zawadzki G., *Puszcze w ekonomiach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVII w. – zarządzanie i eksploatacja*, „Rocznik Lituanistyczny” 7, 2021, s. 155–184.
- Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.
- Żytkowicz L., *Z dziejów gospodarki czynszowej na Żmudzi w XVI–XVIII w. Rzekoma reforma ekonomii szawelskiej w 1640 r.*, w: *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, C. Kukło, Lublin 1987, s. 95–118.

- Бабулин И.Б., *Смоленский поход и битва при Шепелевичах 1654 года*, Москва 2018.
- Безъев Д.А., *Украина и Речь Посполитая в первой половине XVII в.*, Москва 2012.
- Кітурка І.Ф., *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст. Палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, Grodno 2003, praca doktorska obroniona w Instytucie Studiów Podyplomowych Grodzieńskiego Państwowego Uniwersytetu im. Janki Kupały.
- Мелешко В.И., *Могилев в XVI – середине XVII вв.*, Minsk 1988.

Stanisław Zawadzki

The profitability of royal estates in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the seventeenth century
(Summary)

The latter half of the seventeenth-century wars significantly reduced the monarch's revenues from the royal estates in the Grand Duchy of Lithuania. The most ruined was the estate of Mogilev, which was the most profitable. As a result of the ten-year Moscow occupation and military operations, its profitability dropped by almost 80 per cent compared to 1650. Severe damage was also inflicted on the estates of Grodno, Alytus, Brest, and Kobrin, where the income dropped by about half. The best situation was that of the Šiauliai estate, occupied by the Swedes only for a short time. However, in 1661 it was pledged, which deprived the royal treasury of its relatively high revenues. The post-war period became the time of reconstruction and increased profitability of all Lithuanian estates. This is made evident by lease contracts concluded and inventories and revisions made. However, by the end of the century, the situation from before the wars with Moscow and Sweden was not achieved.

Stanisław Zawadzki – doktor nauk humanistycznych, Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: Wielkie Księstwo Litewskie, ekonomie królewskie, historia przyrodnicza, gospodarka solna, epoka stanisławowska, historia Suwalszczyzny.

Stanisław Zawadzki – PhD, Faculty of History, University of Warsaw. Research interests: Grand Duchy of Lithuania, royal estates, natural history, salt economy, King Stanislaus Augustus era, history of Suwałki region.

E-mail: s.zawadzki@uw.edu.pl